

Bog‘cha yoshi bolalarda nutq taraqqiyoti

Razakova R.S.

Urganch davlat universiteti

Pedagogika va psixologiya

kafedrası dotsenti

Qurbonboyeva Mohida, Qodirova Shahzoda

Urganch davlat universiteti

amaliy psixologiya yo‘nalishi 1-kurs talabalari

Annotatsiya: Ushbu maqolada bog‘cha yoshi bolalarda nutq taraqqiyoti xususida qimmatli fikrlar yuritilgan.

Kalit so‘zlari: Bolalar tasavvurlari, nutqining o‘shishi, ilk bolalik davri, o‘yin faoliyati, oliy nerv faoliyati, ixtiyorsiz va mexanik, eksperimental tekshiruv

Kirish. Bola nutqni egalagan holda tug‘ilmaydi. Bola nutqining taraqqiyoti uning atrofidagi katta odamlar tilining ta’siri ostida rivojlanib boradi. Bolaning atrofidagi katta odamlar onasi, otasi, akasi, ukasi kabi qaysi tilda gaplashsalar, bola ham shu tilni o‘rganadi. Nutqni egallashdek juda ham qiyin protsessni bola qisqa muddat davomida uddasidan chiqa boshlaydi. Yangi tug‘ilgan bolada nutq bo‘lmasada ularda qandaydir ovoz chiqarish, ya’ni yig‘lash xususiyati bo‘lib, bu xususiyat tashqi va ichki muxitdan keladigan signallarga ochlik, tashnalik bog‘liq bo‘ladi. Ortiqcha qattiq tovushlar ham bolani cho‘chitib yuboradi. Bola 2 – 3 xaftalik bo‘lgach, unda tovushlarga nisbatan elementar tarzda bo‘lsa ham reaksiya yuzaga kela boshlaydi. Unday keyingi davrda esa, ya’ni bola 2 – 3 oylik bo‘lgach tovush bilan tovush chiqarayotgan manba o‘rtasida assotsiatsiya maydonga keladi. Bunda bola tovush eshitilayotgan tomonga qarab boshini buradigan bo‘ladi. Yasli yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishiga katta ta’sir qiluvchi momentlardan biri atrofidagi kattalarning nutq orqali qiladigan munosabatlariga ijobiy qarashlaridir. Bolalar borgan sari katta odamlar bilan ko‘roq munosabatga bo‘lishga intila boshlaydi. Katta odamlarning gaplariga taqlid qiladigan bo‘ladi. Ana shu tariqa sekin – astalik bilan bolaning tili chiqa boshlaydi. Bola 6 oylik bo‘lgach ayrim tovushlarni birlashtirib “aya”, “a – yya”, “da – da” kabi so‘zlarni qayta – qayta aytaadigan bo‘ladi[1]. O‘tkazilgan tekshirishlarning ko‘rsatishicha, bolalarning

so‘zlarini tushunishlari har bir so‘zni ifodalab beruvchi tovushlarning aniq idrok qila olishlariga emas, balki tovushlarning intonatsiyalarini payqab ola bilishlariga asoslanadi. Masalan: kichik yoshdagi bolaga “chapagiga xo –xo chapagiga” deb, chapak chalishga o‘rgatiladi. Ana shu so‘z aytilishi bilan bola chapak chalaveradi. Bordi–yu ana shu so‘zni boshqa so‘z bilan almashtirib qo‘ysak bola payqamaydi. Bolalar so‘zlarni ifodalavchi tovushlarni sekin – astalik bilan farqlaydilar. Bolalar biladigan so‘zlarni miqdori turli bolalarda turlicha bo‘ladi. Bu o‘rinda shuni ham aytib o‘tish lozimki, O‘zbekistondagi juda ko‘p oilalarda katta odamlar ikki tilda rus va o‘zbek gaplashadilar. Bu ikki tillik muhit, albatta bolaning tili chiqishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bola har ikkala tilni ham barobar egallay boshlaydi va qaysi tilda gapirishni bilmaydi. Ana shuning uchun bola yoshlik chog‘ida o‘z ona tilini egallashi kerak. Ikkinchi til ona tili o‘zlashtirilgandan so‘ng egallay boshlansa, yaxshi bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Rus va sobiq sovet psixologiyasi namoyondalari K.D.Ushinskiy, I.M.Sechenov, I.P.Pavlov, V.M.Bexterev, A.F.Lazurskiy, V.M.Myasishev, A.A.Uxtomskiy, D.N.Uznadze, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, P.M.Yakobson, V.S.Merlin, L.I.Bojovich, V.I.Selivanov, V.G.Aseev va boshqalar mazkur muammo yuzasidan tadqiqot ishlari olib borganlar. Bolalarning nutqni egallashlari ikki davrga ajratiladi. Birinchi davr bir yoshdan bir yarim yoshgacha davom etadi. Bu davrda bolalar yigirmata – o‘ttiztacha so‘zlarni biladilar. Masalan: “oyi”, “aya”, “bobo”, “dada” kabi. Ana shu so‘zlar bilan bog‘liq bo‘lgan so‘zlarni ham biladilar. CHunonchi “ma”, “ol”, “ber” kabi so‘zlar. Bola odatda afrim so‘zlarni uzuk – yuluk, imo – ishora bilan bir amallab aytib beradi. Bunday nutqni “situativ nutq” deb ataladi. CHunki bunday chala – chulpa nutqning ma’nosini bolaga eng yaqin odamgina, ya’ni uning onassi yoki dadasigina tushuntirib bera oladi[2].

Bola nutqining taraqqiyotidagi bu davrning xarakterli belgisi shundan iboratki, bola aytib bera oladigan so‘zlar miqdori juda kam bo‘ladi. CHunki uning aktiv lug‘ati juda sekinlik bilan boyib boradi. Bola kishilar nutqini tushunish qobiliyatining o‘chishi yo‘lidan boradi. Bola o‘ziga qarata aytilgan so‘zlarni yaxshiroq tushunadigan bo‘ladi, ya’ni uning passiv lug‘ati boyib boradi, lekin gapira olmaydi, boshqalarning so‘zlarini kuo‘proq eshitadi va nutq materiallarini singdirib borib shu materiallardan keyinchalik o‘z nutqida foydalanadi. Madomiki, shunday

ekan pedagog – tarbiyachining vazifasi bolalar idrok qiladigan nutq materiallarining mumkin qadar boy rang – barang va to‘g‘ri bo‘lishga g‘amxo‘rlik qilishdir.

Nutqning o‘shidagi ikkinchi davr odatda bola bir yarim yoshga to‘lgandan keyin boshlanadi. Bu davr asosan aktiv lug‘atning tez o‘shisi bilan xarakterlanadi. Bola aytadigan so‘zlarning miqdori birdaniga ortib ketadi. Bolaning katta odamlar nutqiga taqlid qilishi yangi so‘zlarni bilib olishga juda muhim rol o‘ynaydi. SHuni aytish kerakki, bola dastlabki so‘zlarni ham taqlid qilib o‘rganadi. Lekin endigi taqlid xarakteri keskin o‘zgardi. Ilgari bola ko‘p jihatdan ko‘r – ko‘rona, ya‘ni ongsiz ravishda taqlid qilar edi. Endi bolaning taqlidi aktivroq hamda mustahkamroq bo‘la boradi. Ilgari bola yangi so‘zni anchagina qiyinlik bilan o‘zlashtirgan bo‘lsa, endi o‘z lug‘atini osonlik bilan boyitib boradi. Ikki yoshga to‘lish oldidan bolaning nutqi ma‘noli bo‘lib boradi. Ilgari bolaning so‘zlari asosan uning ehtiyojlarini ifodalagan bo‘lsa, endi nutqning nom berishi funksiyasi tobora kuchayib boradi. Narsalarning o‘z nomi borligiga bola tajribada ko‘rib ishonadi. Bolaning o‘ta sinchkovligi “bu nima?” “nomi nima?” degan savollarida yaqqol ko‘rinadi. Bundan tashqari bolaning miyasida narsa bilan uning nomi ya‘ni so‘z o‘rtasida yangi assotsiatsiyalar paydo bo‘ladi. Birinchi va ikkinchi signallar sistemalarining o‘zaro bog‘lanishlari tobora mustahkamlanib boradi bog‘chaga tarbiya yoshida bola nutqining grammatik tomoni ancha o‘zgaradi.

Tadqiqot ishining metodologik asosi (Research methodology). Dastlabki paytlarda narsalarning nomini bildiradigan otlar ko‘proq ishlatiladi. Bola ikki yoshga to‘lish olidan ish – xaraktatning nomini bildiruvchi fe‘llarni ham to‘g‘ri ishlata boshlaydi. Ikki yoshga to‘lib uch yoshga qadam qo‘yganida esa bola fazoviy munosabatlarni bildiradigan ba‘zi bir ravishlarni, masalan: “orqada”, “yuqorida”, “pastda” degan so‘zlarni bilib ishlatadigan bo‘ladi. Bola ikki yoshga to‘lganda tili ancha rosa chiqib uning nutqida bosh va ergash gapdan tuzilgan dastlabki qo‘shma gaplar ham paydo bo‘la boshlaydi. Lekin bog‘chaga tarbiya yoshidagi bolalarning gaplaridagi so‘zlarning grammatik jihatidan bog‘lanishi ancha noaniq bo‘ladi. Biroq, grammatik formalarni shu tariqa bilishga intilish bola nutqining o‘shida sifat jihatidan yangi bosqich hisoblanadi. Bog‘chagacha tarbiya yoshining oxirigacha borib tevarak atrofdagilarning nutqini tobora mukammalroq tushunadigan bo‘ladi. Katta yoshli kishilarning aytib bergan hikoyalarini kichik she‘rlarni, ashula va ertaklarni jon – dili bilan tinglaydilar. Bola o‘ziga berilgan savollarni tushunib, ularga javob beradi. Bolaning o‘zi ham kattalrga tobora ko‘proq

savol beradigan bo‘ladi. SHunday qilib kattalarning ma’qullashi, maqtashi, koyishi va taqiqlashiga to‘g‘ri munosabatda bo‘la boshlaydi. Bola bog‘cha yoshiga etgach, so‘z boyligining ancha ortishi bilan birga ayrim jummalarni grammatik jihatdan to‘g‘ri ishlata boshlaydi. Agar 2 yashar bolaning so‘z zapasi taxminan 250 tadan 400 tagacha bo‘lsa, 7 yashar bolaning so‘z zapasi 4000 tadan 5000 tagacha bo‘ladi, uch yashar bolaning so‘z zapasi 1000 tadan 1200 tagacha bo‘ladi. Demak bog‘cha yoshidagi davrda bolaning so‘z zapasi juda tez ortadi. Bu yoshda bolaning nutqi faqat miqdor jihatdangina ortib bormay balki sifat jihatidan ham ancha takomillashadi. Masalan: yasli yoshidagi bolalar ancha so‘z zonasiga ega bo‘lishlarig qaramay, ayrim tovushlarni r, l, y,sh, z kabi yaxshi farqlay olmaydilar va shu tufayli so‘zlarni noto‘g‘ri talaffuz etadilar. Bundan tashqari, bog‘cha yoshidagi bolalar o‘z ona tillarining grammatik tuzilishini amaliy tarzda o‘zlashtira boshlaydilar[3].

Taxlil va natijalar (Analysis and results). So‘z zapaslari miqdor jihatidan bog‘cha yoshidagi bolalarning hammasida bir xil bo‘lmaydi. Bog‘cha yoshidagi bolalar so‘z zapasining miqdori asosan bola tarbiyalanib o‘sayotgan oilaning madaniy saviyasiga bog‘liqdir. Bir xil oilalarda bola nutqining o‘sishi bilan maxsus ravishda shug‘ullaniladi. Boshqa bir oilalarda esa bola nutqining o‘sishi bilan mutlaqo shug‘ullanmaydilar. Ana shuning natijasida bog‘cha yoshidagi bolalar so‘z zapasi o‘rtasida sezilarli farq yuzaga keladi. Agar yasli yoshidagi bolalarning nutqi asosan ular ayni shu chog‘da idrok qilib turgan narsalar va harakatlar bilan bog‘liq bo‘lsa, bog‘cha yoshidagi bolalarning nutqi hozir idrok qilib turgan narsalardan tashqari ilgari idrok qilingan narsalar hamda hayoliy narsalar bilan ham bog‘liq bo‘ladi. SHuning uchun bog‘cha yoshidagi bolalar katta kishilar aytib yoki o‘qib borgan ertaklarni sistemali va izchil ravishda qayta aytib bera oladilar. bog‘cha yoshida bolalar nutqni faqat og‘zaki nutqni juda tez egallaydilar[4].

SHuning uchun ular o‘z ona tillarining grammatik tuzilishini ham faqat og‘zaki tarzda o‘zlashtiradilar. Biroq shuni aytib o‘tish kerakki, bog‘cha yoshidagi bolalarning o‘z ona tillari grammatikasini ayrim tomonlarini o‘zlashtirishlari maktab bolalarining o‘zlashtirishlaridan batamom farq qiladi. Bog‘cha yoshidagi bolalar grammatik qoidalarni o‘qib o‘rganib yodlarida saqlab qolmaydilar. Ular ot, fe‘l, sifat, olmosh, suffiks, kelishik kabi grammatik kategoriyalarning borligini ham, nima ekanligini ham bilmaydilar. SHuning uchun ular grammatikaning juda ko‘p qo‘llaniladigan eng sodda qoidalarini kattalarning nutqlari orqali mazmunli

o‘yinlarda taqlidiy yo‘llar bilan amaliy ravishda o‘zlashtira boradilar. Ma‘lumki nutqning o‘shishi jarayonida bolalar so‘z turkumlaridan otlarni tez o‘zlashtiradilar. Bunga asosiy sabab shundaki, bolalar narsalarning nomlarini otlarini o‘z nutqlarida ko‘proq ishlatadilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar so‘z zapaslarining asosiy ko‘pchiligi otlardan iborat ekanligi ajablanarli hol emas. o‘rta va katta yoshdagi bog‘cha bolalari otlarni ko‘plik, birlik, bo‘lishli, bo‘lishsiz shakllarida va turli kelishiklarda to‘g‘ri ishlay oladigan bo‘ladilar. Katta guruh bolalari so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz eta oladilar. SHuning uchun ular o‘zlaridan kichik yoshdagi bolalar gaplarini grammatik jihatdan xat so‘zlaganlarida, “bunaqa deb bo‘lmaydi” deb ularning nutqlarini to‘g‘rilaydigan bo‘ladilar. Otlardan so‘ng bolalar so‘z turkumlaridan fe‘llarni va sifatlarni o‘zlashtira boshlaydilar. Fe‘llarning shaxs qo‘shimchalarini osonlik bilan egallasalar ham, lekin fe‘llarning zamonga qarab o‘zgarishini hozirgi, o‘tgan va kelasi darhol to‘g‘ri o‘zlashtira olmaydilar. Bog‘cha yoshidagi kichik bolalarda turmush tajribasi juda oz bo‘lganligi tufayli ularda o‘tgan va kelasi zamon tushunchalar xali shakllanmagan bo‘ladi. SHuning uchun ular o‘z nutqlarida fe‘llarning zamon qo‘shimchalarini almashtirib yuboradilar. O‘rta va katta guruh bolalari fe‘llarning tuslanishi va zamonga qarab o‘zgarib borishini ham amaliy tarzda to‘g‘ri ishlatadigan bo‘ladilar.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tarbiyachi – pedagog bolalar nutqining rivojlantirish bilan shug‘ullanar ekan, bog‘cha yoshidagi bolalar ba‘zi hollarda o‘z nutq apparatlarini to‘la idora eta olmasliklarini unutmash kerak. Bundan tashqari bog‘cha yoshidagi bolalarda murakkab nutq tovushlarini bir – biridan farq qilish qobiliyati xali to‘la takomillashmagan bo‘ladi. SHuning uchun bog‘cha yoshidagi ba‘zi bolalar ayrim nutq tovushlarini buzib talaffuz etadilar. Odatda bunday bolalarni tili chuchuk bolalar deb ham yuritiladi. Tili chuchuklik nuqson emas. Buni asta – sekin tuzatish mumkin. Tili chuchuklikni tuzatishning eng muhim shartlaridan biri bola bilan to‘la va to‘g‘ri talaffuz etib, ravon til bilan gaplashishdir. Tarbiyachi buni ota – onaga ham tushuntirishi kerak. CHunki, odatda ayrim ota – onalarga o‘z bolalarini ortiq darajada erkalab, ular bilan bolalarcha, ya‘ni bolaga o‘xshab tilini chuchuklantirib gaplashadilar. Tili chuchuk bolalarning “tili shirin” deb uning talaffuziga moslashishga harakat qiladilar. Bunday qilish aslo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydigan xatodir. CHunki bolalar talaffuzidagi nuqson maktabga borgunlaricha to‘g‘rilanmasa, bu narsa bolalar nutqining umumiy o‘shishiga ta‘sir

qilmasdan qolmaydi. Tili chuchuk bolalar nutqidagi bu nuqsonni tugatmay maktabga chaqirilsa, boshqa bolalar ularga “soqov” deb laqab qo‘yadilar[5].

Natijada bunday laqabni xadeb eshita bermaslik uchun bunday bolalar kam gapiradigan, o‘zlarini chetga olib yuradigan bo‘lib qoladilar. Bog‘cha yoshidagi bolalarning nutqi yasli yoshidagi bolalar nutqiga nisbatan ancha taraqqiy etgan bo‘lsa ham xali ularning gaplashishlariga qarab turib nihoyat darajada so‘z etishmayotganini payqash oson. CHunonchi kichik va o‘rta yoshdagi bog‘cha bolalarining jumllarida “anaqa”, “anu”, “nima”, “indin”, “keyin” kabi noaniq iboralar juda ham ko‘p bo‘ladi. Katta guruh bolalarida esa bunday iboralar kamroq uchraydi.

SHuni ham e’tirofdan chetga qoldirmaslik kerakki, nutq faqat boshqa odamlar bilan amalga oshiriladiganaloqa vositasigina bo‘lib qolmay, balki u bolalar uchun hulq – atvorlarini boshqarish vositasi hamdir. Turli yoshdagi bog‘cha bolalari o‘z hulq – atvvorlarini, ya’ni ma’lum ijtimoiy sharoitda o‘zlarini qanday tutishlarini tafakkur orqali o‘ylab idora qiladilar. Bunda nutqning roli birinchi darajali ahamiyatga egadir. Odatda kichik yoshdagi bog‘cha bolalarining nutqlari ikkinchi bir odamga emas, balki o‘zlariga qaratilgan bo‘ladi. Masalan: “Anvar uxlaydi”, “Anvarning qorni ochdi” deb gapiradilar.

Bolalarning ana shunday o‘zlariga qaratilgan nutqlarni egotsentrik nutq deb yuritiladi. Katta yoshli bog‘cha bolalarida egotsentrik, ya’ni o‘z – o‘ziga qaratilgan nutq tugallanib normal holga keladi.

SHunday qilib asosiy aloqa vositasi bo‘lgan nutq bola psixikasining taraqqiyotida benihoya katta rol o‘ynaydi. Bog‘chada va oilada to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan ta’lim – tarbiya va xususan, bog‘chada ona tilidan o‘tkaziladigan maxsus mashg‘ulotlar tufayli bola nutqini normal o‘stirish mumkin. Bola bog‘cha yoshining oxirgi bosqichiga kelganda og‘zaki nutqning hamma turlaridan erkin foydalana oladigan bo‘ladi. Bola nutqining bunday keyingi taraqqiyoti maktabda o‘qish protsessida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston respublikasi prezidentining farmoni, 28.02.2023 yildagi pf-27-sonli 2022 — 2026 yillarga mo‘ljallangan yangi o‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini «insonga e’tibor va sifatli ta’lim yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risidagi farmoni.
2. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер 2002 – 512 с
3. Маслоу А. Мотивация и личность. Пер. с англ. СПб.: Питер. 2008. – 352 с.
4. Разакова Р.С. Особенности успешной и неуспешной семейной жизни. Вестник интегративной психологии. Выпуск 30 часть 2. 2023
5. Давлетшин М.Г. ва бошқалар. Ёш даврлари ва педагогик технология. Т., 2004

Research Science and Innovation House